Středověké osídlení soutoku Labe s Jizerou

ZDENĚK HAZLBAUER – JAROSLAV ŠPAČEK

Historická archeologie se již řadu let mj. zabývá otázkou hustoty osídlení české krajiny ve středověku. Publikované práce dokazují, že vzdálenosti mezi jednotlivými osídlenými místy byly v řadě případů menší, než se původně předpokládalo, někde dokonce hustota středověkého osídlení převyšovala hustotu osídlení dnešního. V souvislosti s připravovanou výstavbou dalších vodárenských zařízení, která v budoucnu mají zlepšit zásobování Prahy pitnou vodou z vodárny v Káraném, okr. Praha-východ, jsme si podobnou otázku postavili i pro mikroregion, kterého se tato stavba bude týkat, totiž pro oblast v okruhu přibližně 4 km od ústí Jizery do Labe.

Jedná se o krajinu nížinného, typicky polabského typu s nadmořskou výškou 170–185 m. Jižní část tohoto území, tj. levý labský břeh tvoří mír-

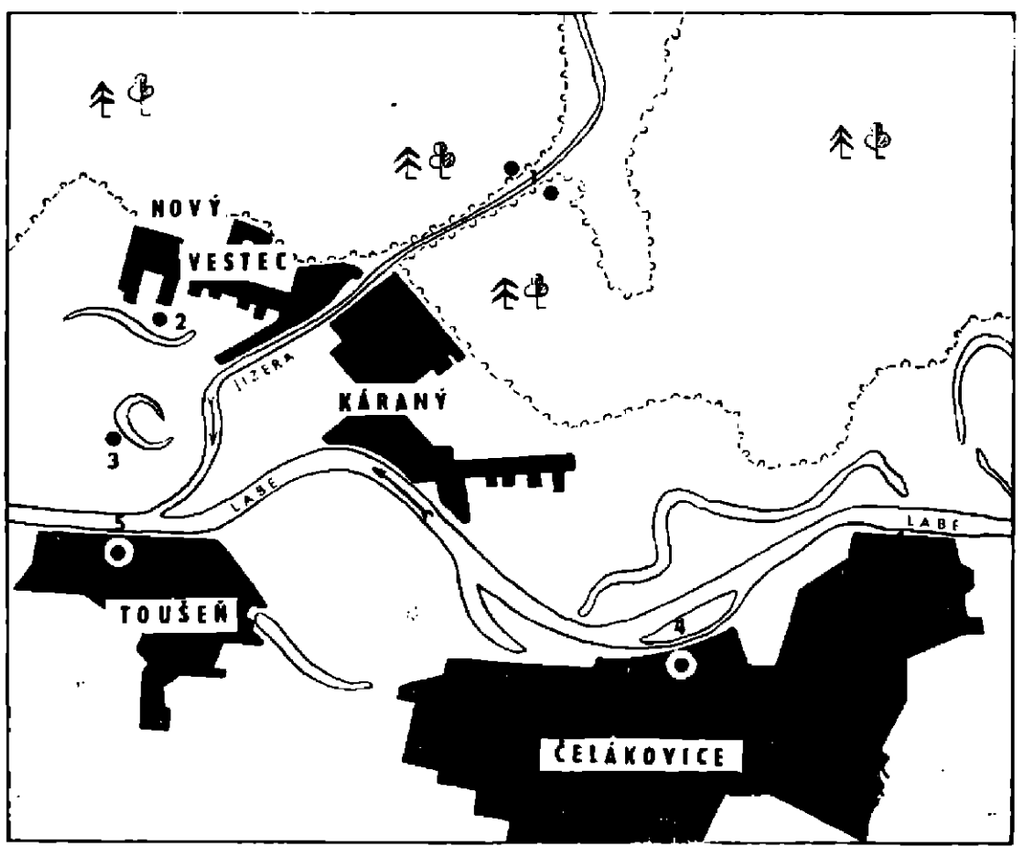

Obr. 1. Plánek zkoumaných středověkých lokalit při soutoku Labe s Jizerou. (1 – Opočno u Staré Boleslavi, 2 – Vesce, 3 – Doškův kout, 4 – Čelákovice - tvrz, 5 – Toušeň - hrádek.)

Obr. 2. Opočno u Staré Boleslavi. Část základového zdiva vlastní tvrze.

Obr. 3. Opočno u Staré Boleslavi. Pohled do zasypaného obranného příkopu od západu.

ně zvlněná terénní vyvýšenina, severní část se pak skládá ze dvou geomorfologicky odlišitelných pásem: do vzdálenosti cca 2—3 km od Labe se táhne vlhké a ploché inundační pásmo obou řek s četnými nehlubokými prohlubeninami, které představují bývalá říční koryta. Na tento úsek pak severním směrem navazuje starší vyvýšená a relativně suchá říční terasa, porostlá smíšeným lesem. Na uvedeném území o přibližné rozloze 12,5 km^2 se nachází několik středověkých lokalit, z nichž pět se v uplynulých letech stalo předmětem archeologického výzkumu, organizovaného MM Čelákovice (obr. 1).

První z těchto lokalit je zaniklá tvrz a středověká vesnice *Opočno u Staré Boleslavi* (obr. 1/1). O první etapě ověřovacího výzkumu bylo referováno na VIII. celostátním semináři archeologů středověku ČSSR v Mikulově (Hazlbauer, Špaček 1977). Druhá etapa výzkumu, která probíhala v letech 1977 a 1978, přinesla tyto hlavní výsledky:

Obr. 4. Bíle malovaná keramika z lokality Opočno u Staré Boleslavi.

— Sondáží byla zjištěna poloha a charakter části základového zdiva vlastní tvrze. Jedná se o cca 80 cm širokou zeď z plochých, na sucho kladených opukových kamenů s hladkou lícovou stěnou, situovanou do obranného příkopu a s rozšířeným předzákladem. K této zdi na vnitřní straně přiléhá jiná, širší zeď obdobného charakteru, oddělená však od zevní zdi zřetelnou spárou (obr. 2). Význam těchto nálezů bude možno s definitivní platností vysvětlit až po větším plošném odkryvu zkoumané plochy.
— Byl ověřen profil jednoduché fortifikace tvrze, tvořené vodním příkopem a navršeným valem na zevním obvodě. Zjištěná maximální hloubka příkopu činí kolem 5,5 m, šířka při vrcholu pak přes 15 m (obr. 3).
— Povrchovým průzkumem, doplněným sběrem archeologického materiálu, bylo situováno několik předpokládaných objektů zaniklé vesnice, a to jižně od místa tvrze.
— Pokračujícím výzkumem dříve zachycené kulturní vrstvy bylo získáno další velké množství hmotných archeologických dokladů nejrozličnějšího charakteru, mezi nimiž mimořádné postavení zaujímá soubor gotických a raně renesančních kachlů, který jen v případě reliéfních komorových kachlů tvoří více než 120 rozlišitelných jedinců s více než 25 různými ikonografic-

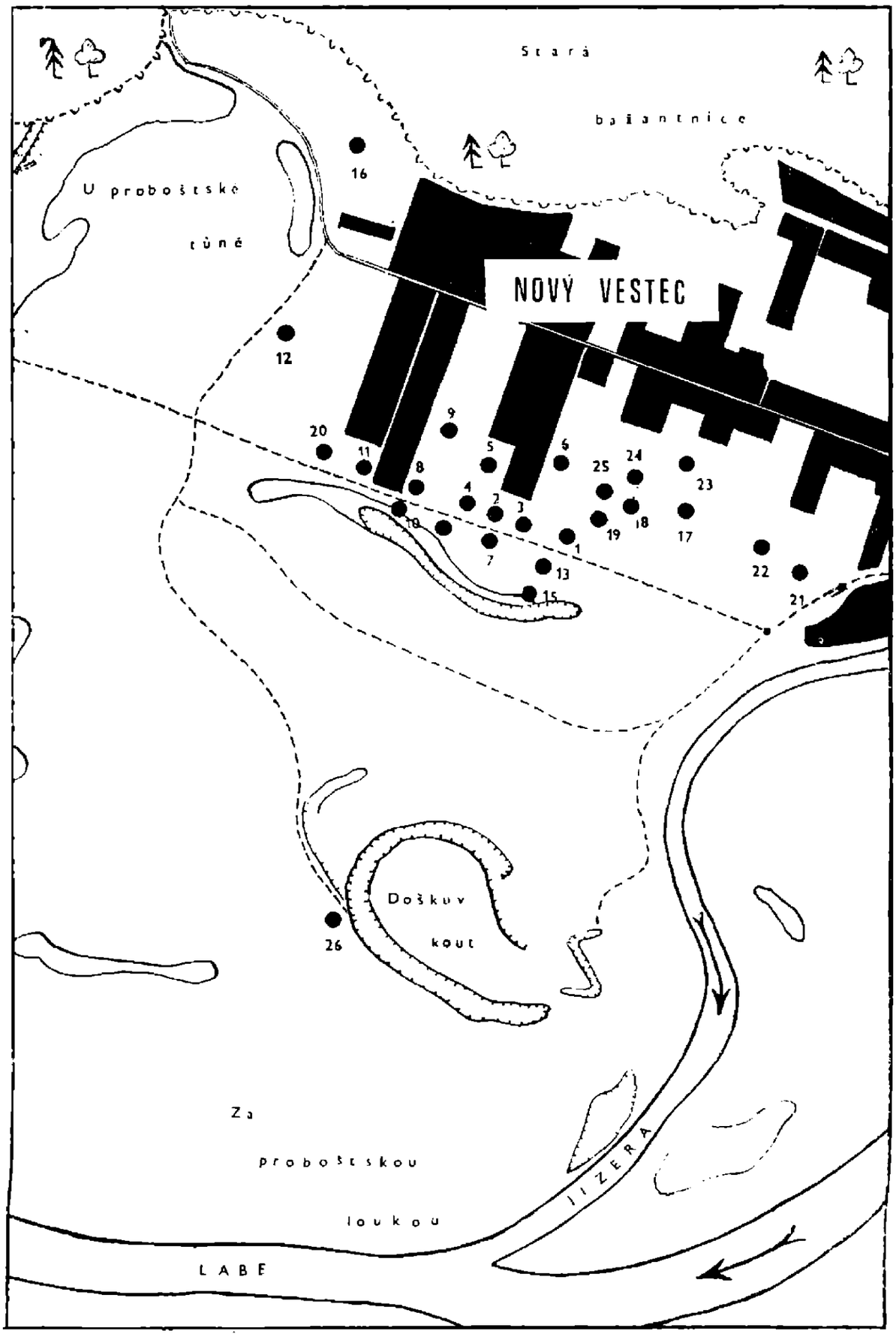

Obr. 5. Vesce a Doškův kout. Plánek lokalit.

kými náměty. Četná užitková keramika, ve značném procentu červeně nebo bíle malovaná (obr. 4), polévaná různobarevnými olovnatými glazurami, nebo tuhovaná a zdobená radélkem, spadá svojí typologií i technologickou charakteristikou do období mezi konec 13.—16. stol. Mladší horizont je pak dále dokladován novým nálezem dalších 4 mincí z rozmezí 2. poloviny 15. stol.—2. třetiny 16. stol.

Během studia historických pramenů k Opočnu u Staré Boleslavi jsme narazili na zmínku o zaniklé středověké vesnici *Vesce*. Její lokalizace nebyla prameny přesněji určována, ze souvislostí však vyplývalo, že její umístění je nutno hledat někde v prostoru nynější obce Nový Vestec. Protože tímto prostorem má být vedena jedna z hlavních částí zmíněného připravovaného vodního díla (vodovodní řad), byla tomuto místu v letech 1975—1978 věnována zvýšená pozornost formou podrobného povrchového průzkumu, která v posledním roce rezultovala v otevření malé zjišťovací sondy na mikrolokalitě V_7. Touto činností bylo získáno okolo 5000 kusů zlomkového materiálu a bylo vytypováno celkem 25 míst předpokládaných zaniklých objektů V_1—V_{25} (obr. 5). Na základě získaných poznatků jsme dospěli k těmto předběžným souhrnným závěrům:

— Objekty středověké vesnice Vesce byly rozmístěny v podobě otevřené podkovy na severním břehu dnes již zaniklého ramene Jizery, které kdysi tvořilo hlavní jizerský tok a vlévalo se do Labe až pod Starou Boleslaví (obr. 1/2). V tomto prostoru byl také nalezen nejbohatší střepový materiál s největší koncentrací na více nebo méně zřetelných zvlněních terénního reliéfu, která s největší pravděpodobností představují jednotlivé zaniklé stavební objekty. Pro případný budoucí výzkum je důležité, že pouze malá část původní vesnice byla narušena recentními zásahy a že její hlavní část se nachází v oblasti orné půdy.

— Předběžné datovací závěry mohou prozatím vycházet z nalezené keramiky. Z tohoto hlediska lze získaný materiál rozlišit do dvou časových horizontů (nepočítáme-li ojedinělý nález eneolitické sekerky na mikrolokalitě V_{11}):
  a) starší keramika 13. a 14. stol. s výraznou profilací okrajů a charakteristickou rytou výzdobou, se zřetelnými stopami po obtáčení a ostřenou, mnohdy nedokonale vypálenou keramickou hmotou. Nálezy tohoto horizontu doplňují i zlomky silně tuhovaných silnostěnných nádob;
  b) mladší keramika 15. a 16. stol., zpracovávaná na rychle se otáčejícím hrnčířském kruhu, s odpovídající profilací okrajů, výskytem plochých páskových uch, dobře pálená. Na některých mikrolokalitách tvoří relativně častý doprovod materiál tohoto horizontu červeně nebo bíle malovaná keramika, keramika s vnitřní olovnatou polevou různých odstínů a konečně zlomky reliéfních pozdně gotických a raně renesančních komorových kachlů. Pro vesnické prostředí a pro zdejší území zvláště, je zajímavý nález zlomku loštické nádoby na mikrolokalitě V_3 (tab. 1/9).

— V ověřovací sondě, založené na mikrolokalitě V_7, byla bezprostředně pod ornicí zjištěna bohatá, asi 40 cm silná vrstva keramických zlomků, odpovídající výše uvedenému mladšímu horizontu. Dle typů převažují jednoduché hrnce, převážně zdobené červeně nebo bíle malovaným dekorem ve tvaru vlnic a jednoduchých čar, dále různé typy radélkové výzdoby a konečně velmi časté je i použití barevné vnitřní polevy. Zde nalezené reliéfní komorové kachle patří převážně do skupiny raně renesančních kachlů, označovaných v zahraniční literatuře jako tzv. „Fürstenkacheln" (Franz 1969), u nichž základním ikonografickým motivem je zobrazení šlechtice nebo

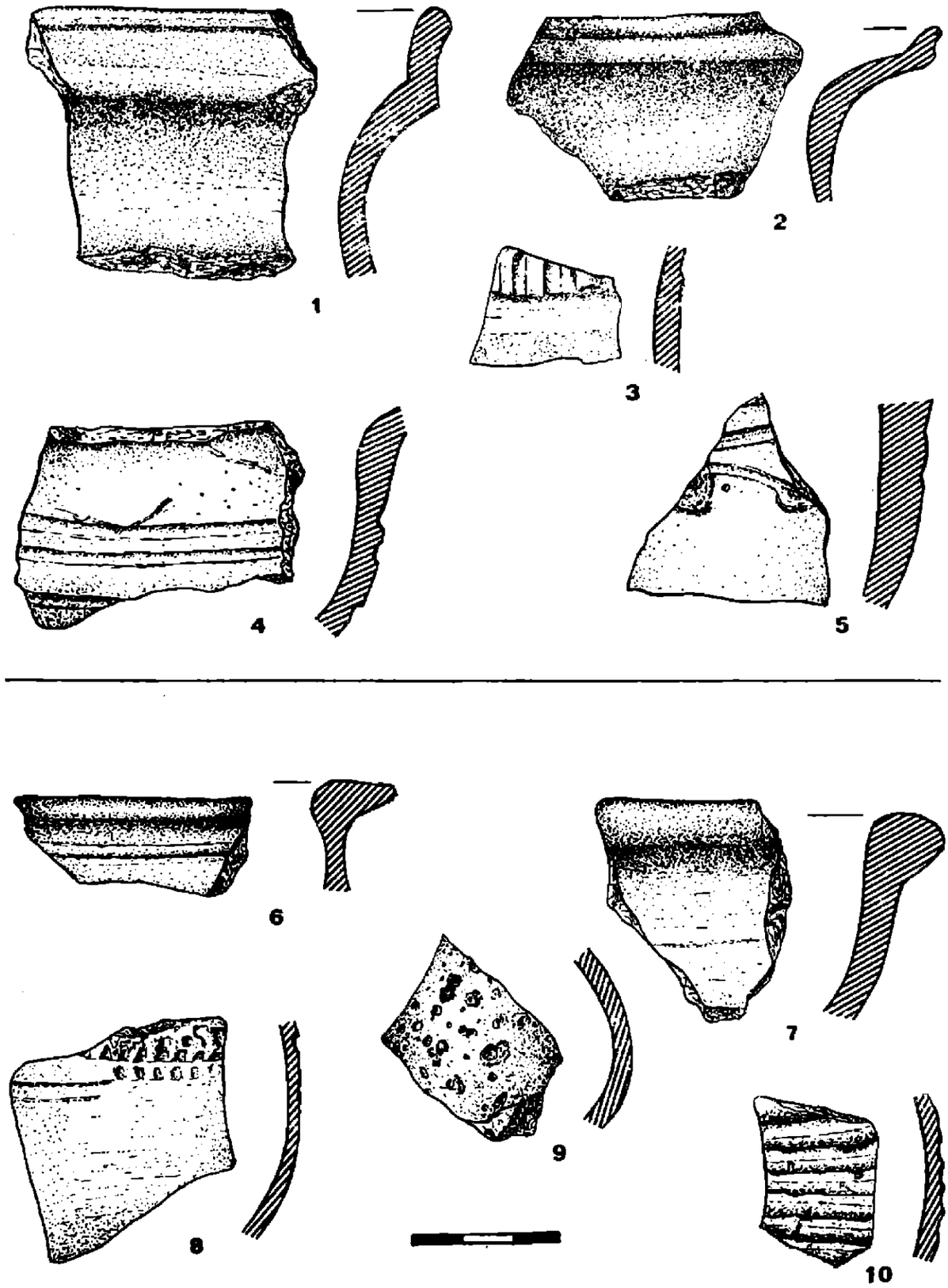

Tab. 1. Vesce. Ukázky zlomkového keramického materiálu z povrchových sběrů na mikrolokalitách V_1 (1–5) a V_3 (6–10).

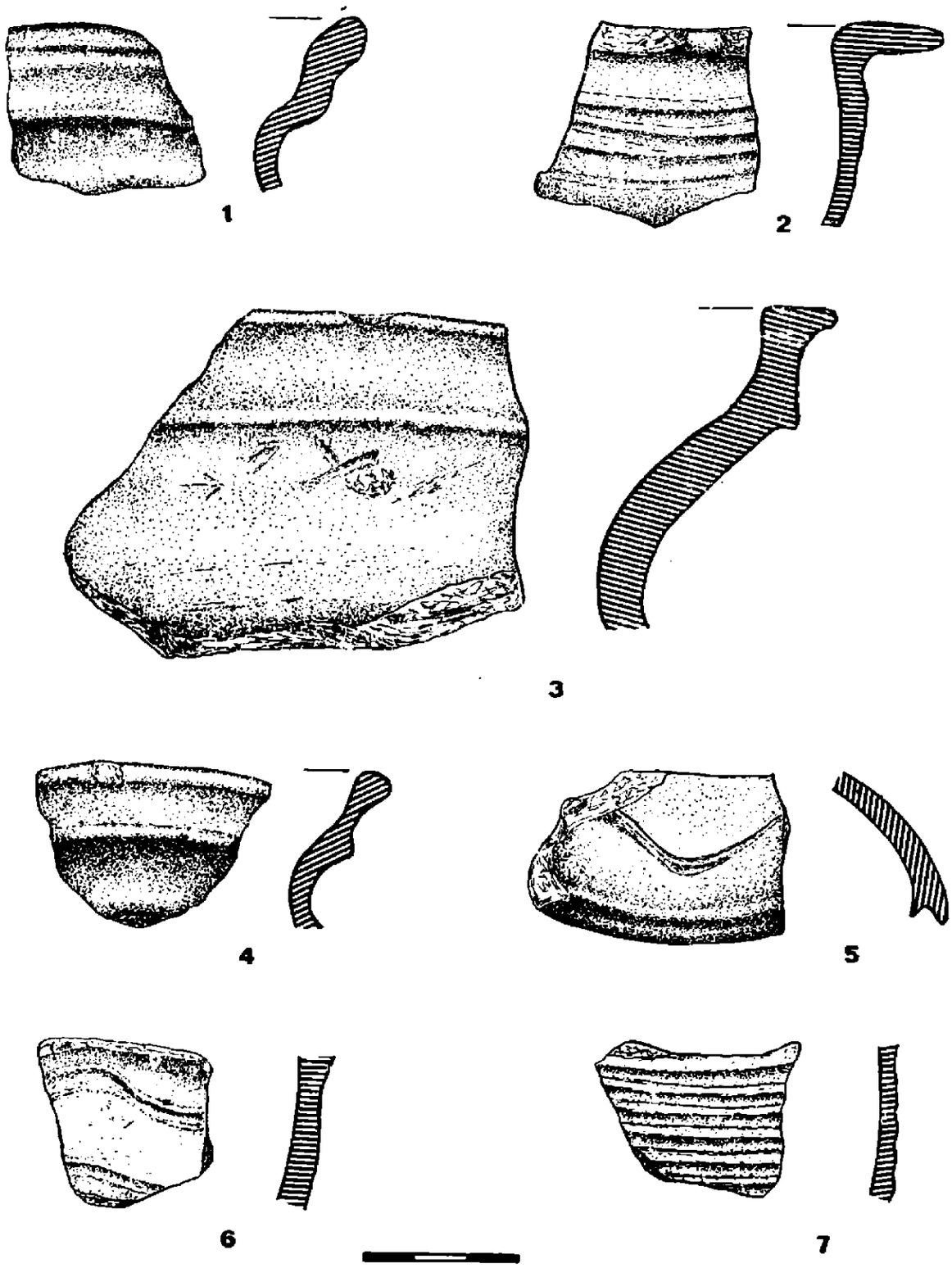

Tab. 2. Vesce. Ukázky zlomkového keramického materiálu z povrchových sběrů na mikrolokalitě V_E.

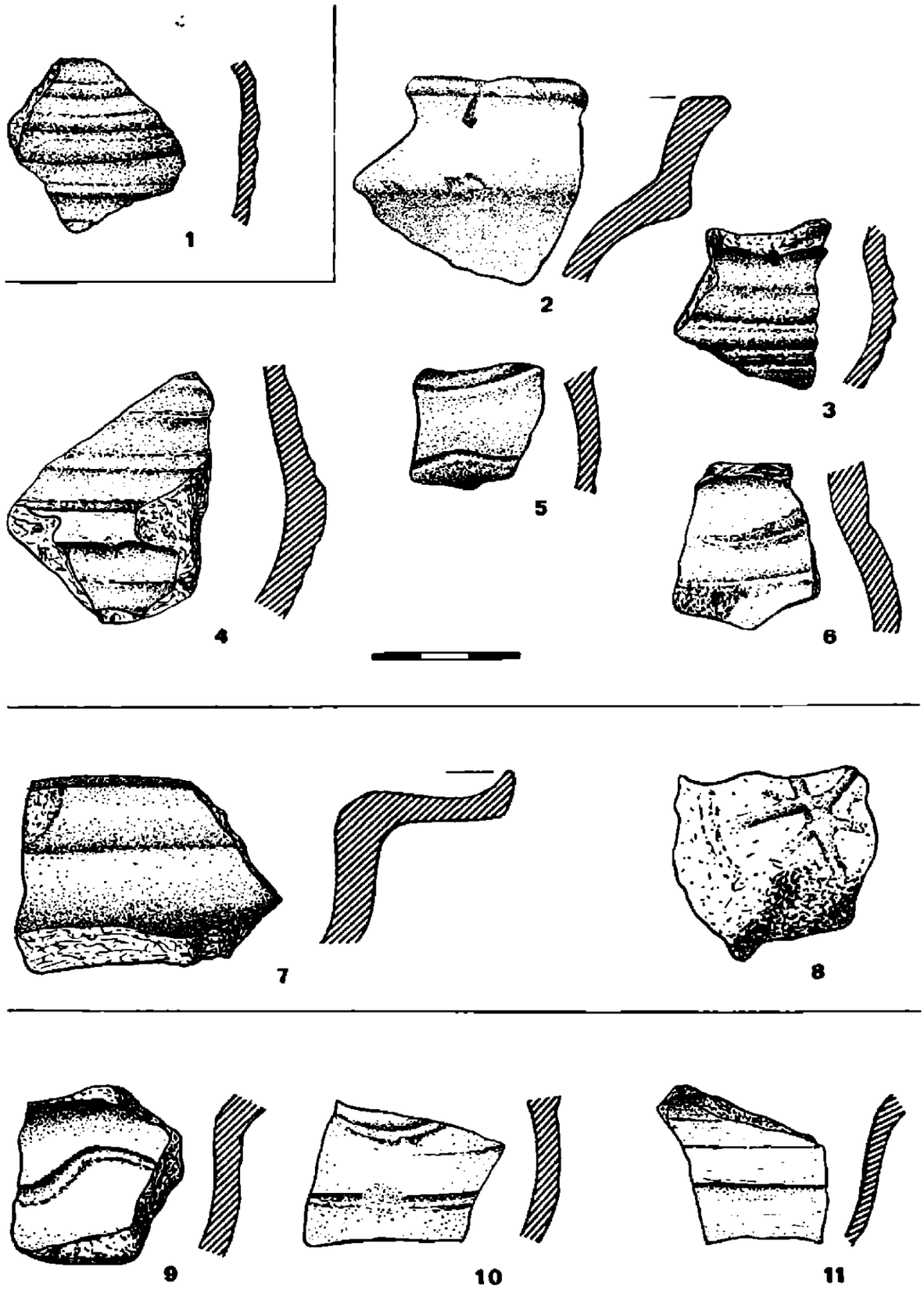

Tab. 3. Vesce. Ukázky zlomkového keramického materiálu z povrchových sběrů na mikrolokalitách V_{17} (1), V_{19} (2–6), V_{24} (7–8), V_{25} (9–11).

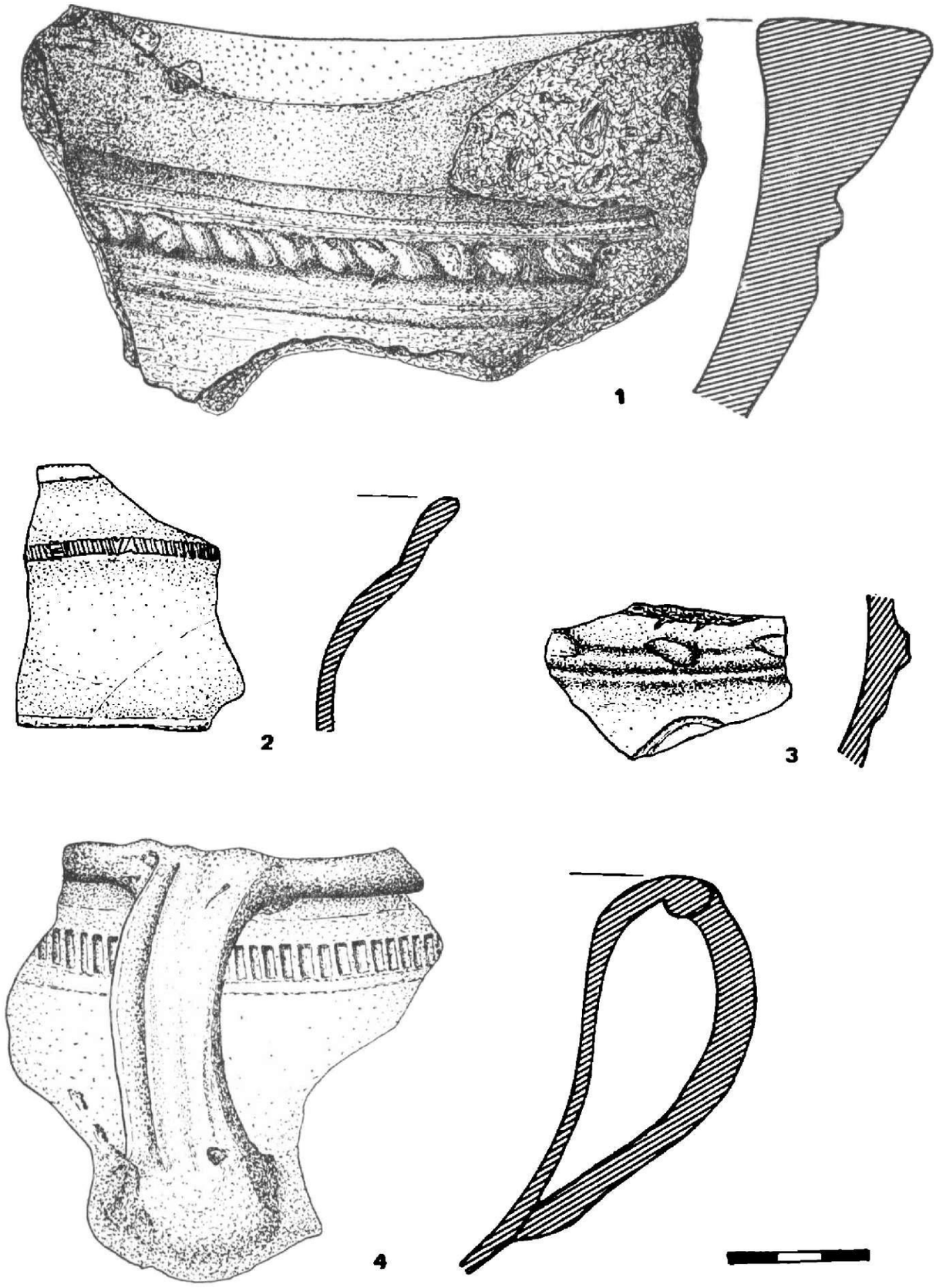

Tab. 4. Vesce. Ukázky zlomkového keramického materiálu ze zjišťovací sondy na mikrolokalitě V_7.

šlechtičny v bohatém renesančním oděvu, zasazeném do jednoduché renesanční architektury. Z keramických nálezů lze ještě jmenovat výskyt pokliček s knoflíkovitým držadlem, džbánů s bohatou profilací okrajů, mís a pestře malovaných talířů. Mimo keramiku byly v uvedené vrstvě nalezeny i různé kovové předměty, jako nože, hřeby a skoby, různá kování aj., jakož i přeslen z modrého skla. Přesnější datování vrstvy je dáno i získáním „bílého penízu" z počátečního období panování Ferdinanda I.

Pod kulturní vrstvou v hloubce necelých 80 cm byla pak zachycena část základového zdiva z velkých pískovcových kamenů s obsahem ojedinělých keramických zlomků, datovatelných do 14. stol.

Stojí za zmínku, že keramika z celé lokality a zvláště pak ve svém mladším horizontu značně připomíná keramiku z nedalekého Opočna a jak dosvědčují zmíněné zlomky reliéfních kachlů, lze dle vysokého stupně příbuznosti uvažovat dokonce i o jediném výrobním hrnčířském centru. Některé nalezené artefakty znázorňují tab. 1—4.

— Pokud se týče historických údajů, nepodařilo se nám zatím v historických pramenech nalézt ke staršímu období trvání lokality žádné zprávy. První písemné zmínky jsou uváděny až k letům 1410—1419. K polovině 15. stol. je pak jmenován Petr Popel z Vestce, který za Jindřicha Kruchlaty z Michalovic byl purkrabím na toušeňském hrádku (Prášek 1908—1913). Před polovinou 16. stol. větší část vsi patřila brandýskému panství, menší část (jsou uváděny 2 dvory) byla majetkem staroboleslavské kapituly, která toto vlastnictví získala za neznámých okolností v blíže neurčitelné době. Když r. 1547 bylo brandýské panství, patřící Krajířům z Krajku, zkonfiskováno ve prospěch Ferdinanda I., byla světská část vesnice začleněna do císařského majetku. V souvislosti se zřízením loveckého zámečku na Opočně u Staré Boleslavi, rozhodl r. 1580 Rudolf II., že vesnice bude zrušena a naléhal na Českou komoru, aby nutila staroboleslavskou kapitulu k souhlasu se zrušením i jejich dvorů. Spor se táhl po 4 roky, takže teprve r. 1584 byli obyvatelé celkem 11 usedlostí vystěhováni a vesnice postupně zpustla. Ještě r. 1708 byly patrny zbytky stavení (archiv kapituly staroboleslavské — cit. Prášek 1908—1913) a na Vogtově mapě z r. 1712 je lokalita ještě zaznamenána (Kuchař 1961). K definitivnímu zániku objektů pak zřejmě došlo při výstavbě Nového Vestce, který byl založen r. 1777 a jehož noví obyvatelé rozebrali zbylý stavební materiál pro svoje potřeby.
Archeologicky lokalita nebyla dosud zkoumána, pouze počátkem tohoto století v tomto prostoru na blíže neurčitelném místě J. L. Píč nalezl „čtyřhranné shořelé stavení s hojnými střepy renesančních kachlů, figurálně zdobených" a o několik metrů dále „jiný dům se střepy hradištními" (Píč 1903).

V průběhu výše uvedené průzkumné činnosti byla objevena další lokalita s bohatým výskytem střepového materiálu na relativně omezeném prostoru. Nachází se na zevní straně starého říčního koryta, okružujícího plochu s pomístním názvem „Doškův kout" a to v místech, kde polní cesta, vedoucí sem od SZ, překračuje toto koryto. K místu, které je vzdáleno asi 500 m od soutoku Labe s Jizerou SZ směrem (obr. 1/3 a obr. 5), jsme v historických pramenech, ani jinde nenalezli žádných zmínek. Vzhledem k tomu je prozatím (i když si uvědomujeme, že ne zcela přesně) označujeme pracovním názvem *„Doškův kout"*. Keramický materiál, který zde byl v hojném počtu nalezen, nese typické známky keramiky 11. a 12. stol. Převážně se jedná o silnostěnné hrnco-

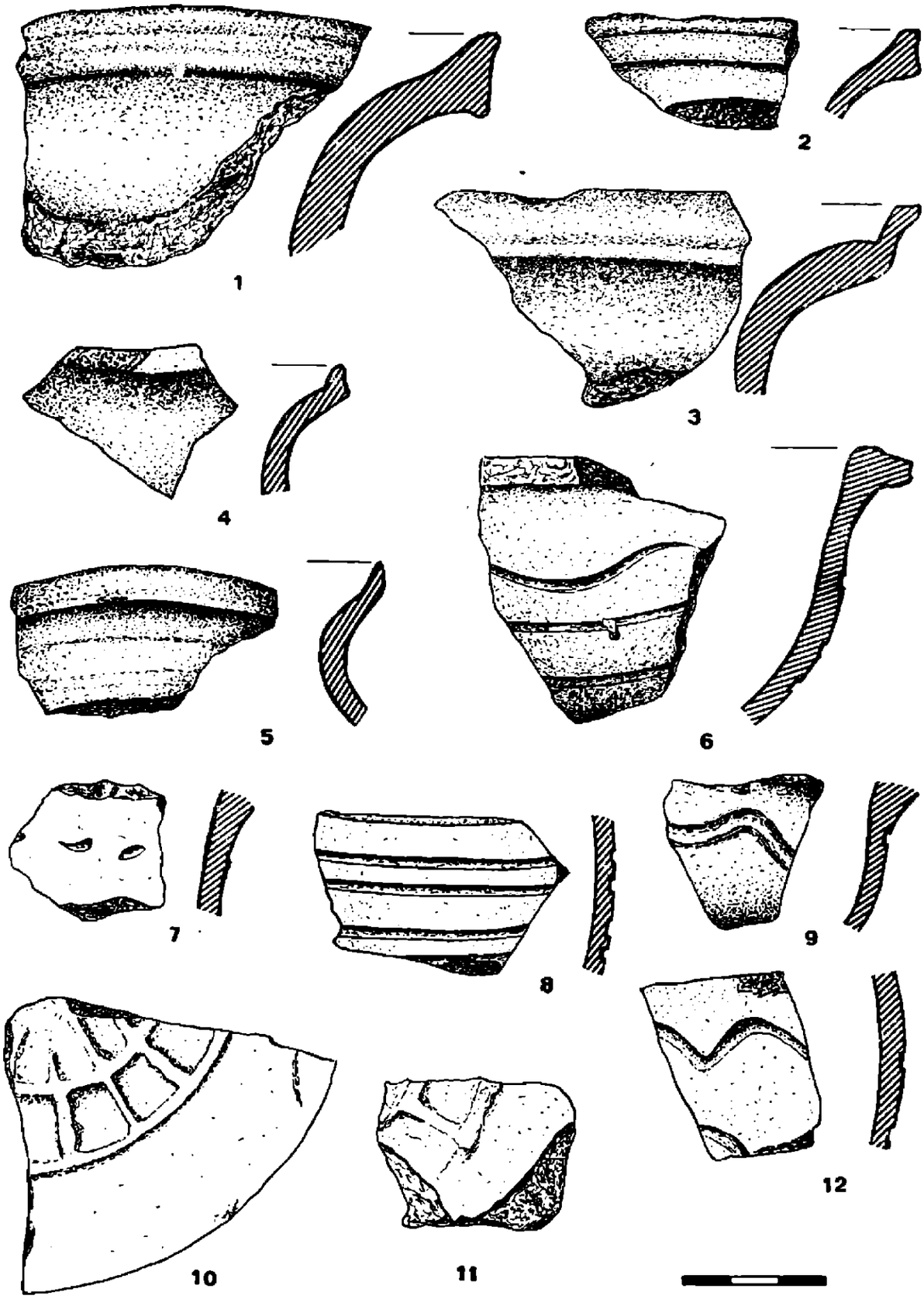

Tab. 5. Doškův kout. Ukázky zlomkového keramického materiálu z povrchových sběrů.

vité nádoby s jednoduše ovaleným, nebo naopak vodorovně vytaženým okrajem, které jsou často zdobeny rytým dekorem v podobě vlnic, klikatek nebo šroubovic. Některá dna mají plastické keramické značky (tab. 5).

K charakteru lokality lze zatím vyslovit pouze dohady. Zcela určitě nebyla součástí uvedeného Vesce, protože vzdálenost mezi oběma místy je okolo 1 km, místa byla od sebe oddělena močálovitou krajinou a odlišné datování materiálů z obou lokalit svědčí pro to, že neexistovaly souběžně v jednom časovém období. Protože keramický materiál se zde vyskytuje na místně velmi omezeném prostoru, máme za to, že s největší pravděpodobností se jednalo o jednotlivý objekt, který snad mohl sloužit k systému strážních bodů, střežících povodí dvou velkých řek Labe a Jizery, které v těchto místech kdysi tvořily staré kmenové hranice.

Pro ujasnění vzájemné časové koincidence se ještě stručně zmíníme o dalších středověkých lokalitách, které byly v poslední době archeologicky zkoumány a u nichž výsledky výzkumu byly zveřejněny jinde. Z těchto důvodů se omezíme pouze na konstatování příslušných datovacích závěrů.

Jedná se v první řadě o *tvrz v Čelákovicích* (obr. 1/4), která byla komplexně prozkoumána v letech 1972—1976 v souvislosti se zahájením její generální rekonstrukce pro potřeby MM. Na základě zjištěných poznatků je možno dobu její existence klást do období od 11. stol. až do dnešní doby (Špaček 1974, Špaček 1977).

Druhou lokalitou tohoto druhu, ležící přímo proti dnešnímu ústí Jizery do Labe, je zaniklý *hrádek Toušeň* (obr. 1/5). Ověřovací výzkum zde byl zahájen teprve v r. 1977 a předběžné výsledky jsou zveřejněny samostatně (Špaček 1978). Dosavadní poznatky svědčí o tom, že lokalita vznikla ve 2. polovině 13. stol., její zánik je pak možno datovat do 17. stol.

Závěr

Shrneme-li výsledky několikaletého archeologického výzkumu středověkých lokalit v širší oblasti soutoku Labe a Jizery, lze pokládat za prokázané, že toto území bylo poměrně hustě osídleno již v raném středověku. Středověké osídlení zde v řadě případů navázalo na starší slovanský horizont, jehož přehled byl podán již dříve (Špaček 1972). Platí to především pro oblast Čelákovic a částečně i Toušeně, kde mimo námi zkoumaných objektů byla na řadě míst prokázána tato starší sídelní fáze. Náš výzkum ukázal, že k těmto již dříve známým lokalitám je nutno časově přiřadit i lokalitu novou, kterou představuje Doškův kout, existující v průběhu 11. a 12. stol.

Ve 13. a 14. stol. osídlení soutoku Labe s Jizerou postupně zintenzívnělo tím, že k výše uvedeným lokalitám (s výjimkou posledně jmenované, která mezitím zase zanikla) přibyla další osídlená místa Vesce a Opočno. Vzájemná vzdálenost sídlištních útvarů v té době činila okolo 1—2 km a tento stav se udržel i po celé 15. a převážnou část 16. stol. Toto zjištění je zajímavé především pro pravý labský břeh, protože toto území vzhledem k častým zátopám a změnám koryt obou řek bylo dříve pokládáno za méně výhodné pro trvalé osídlení (Šmilauer 1960).

Vzhledem ke specifickým podmínkám, kdy část regionu byla koncem 16. stol. vyhrazena pro soukromou potřebu císařovu, dochází v této době dvěma násilnými zásahy k částečnému snížení počtu zdejšího obyvatelstva: předně je na Opočně zrušena polně-zemědělská výroba s následným odchodem produkčního obyvatelstva a za druhé Rudolf II. nechává zcela vyklidit a postupně zpustnout vesnici Vesce. Definitivní vylidnění krajiny, jako ostatně i jinde,

pak přináší třicetiletá válka, kdy s výjimkou později znovuobnovené čelákovické tvrze všechny ostatní námi zkoumané lokality s konečnou platností zanikají.

Literatura

Archiv kapituly staroboleslavské – cit. Prášek 1908–1913, Díl I. 388.

Franz R., 1969: Der Kachelofen, str. 85 n., Graz.

Hazlbauer Z., 1977–1978: Zaniklé Opočno u Staré Boleslavi. Studie a zprávy OM Praha-Východ, Brandýs n/L., 6–32.

Hazlbauer Z.–Špaček J., 1977: Zaniklá tvrz a středověká osada Opočno u Staré Boleslavi. Archaeologia historica, 2, 117–125. Sborník příspěvků z VIII. celostát. semináře archeologů středověku, Mikulov, 20.–24. 9. 1976.

– 1977: Zaniklá lokalita Opočno u Staré Boleslavi. Průvodce ke stejnojmenné výstavě, Čelákovice.

Kuchař K., 1961: Early maps of Bohemia, Moravia and Silesia. Praha.

Píč J. L., 1903: Staré ústí Jizery. PA XX, 581–582.

Prášek J. V., 1875: Okres Brandejsský nad Labem, Praha.

– 1908–1913: Brandejs nad Labem, město, panství i okres. Díl I., 388 n., díl III., 503 n. Brandýs n/L.

Šmilauer V., 1960: Osídlení Čech ve světle místních jmen, str. 89, Praha.

Špaček J., 1972: Příspěvek k poznání hradištního osídlení Čelákovic a okolí. Studie a zprávy OM Praha-východ, Brandýs n. L., 5–25.

– 1974: Čelákovická tvrz. Středočeský sborník historický, 9, 183–199.

– 1977: Čelákovická tvrz. Archaeologia historica, 2, 127–136. Sborník příspěvků z VIII. celostát. semináře archeologů středověku, Mikulov, 20.–24. 9. 1976.

– 1977–1978: Předběžná zpráva o nálezech ze zaniklé lokality Opočno. Studie a zprávy OM Praha-východ, Brandýs n. L., 34–40.

– 1978: Dosavadní výsledky zjišťovacího výzkumu zaniklého hrádku v Toušeni okr. Praha-východ. Referát na X. celostát. konferenci archeologů středověku, Plzeň, 2.–6. 10. 1978.

Špaček J., Hazlbauer Z., 1978: Výzkum zaniklé lokality Opočno u Staré Boleslavi 1975–1978 (v tisku).

Zusammenfassung

Die mittelalterliche Besiedlung am Zusammenfluss der Ströme Labe und Jizera

Die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen werden beschrieben, die das Stadtmuseum von Čelákovice in den letzten Jahren an fünf mittelalterlichen Örtlichkeiten im Umkreis von etwa 4 km des Zusammenflusses der Ströme Labe (Elbe) und Jizera unternommen hat. Es handelt sich um die Wüstung des Dorfes und der Feste Opočno bei Stará Boleslav, die Ortwüstung Vesce, eine frühmittelalterliche Örtlichkeit unbekannten Namens, die Feste Čelákovice und den abgekommenen Hausberg in Toušeň.

An der Örtlichkeit Opočno, wo die Forschungen bereits das vierte Jahr verlaufen, ermittelte man in der zweiten Forschungsetappe die Lage und Art der Grundmauern der eigentlichen Feste, beglaubigte das Profil ihrer einfachen Befestigung, die aus einem Wassergraben und Außenwall bestand, bestimmte die Lage mehrerer vorausgesetzter Objekte der Ortswüstung und gewann schließlich eine größere Menge materieller archäologischer Belege aus der Zeit vom Ende des 13. bis in das 16. Jahrhundert, vor allem Kacheln der Gotik und Frührenaissance.

Die Ortswüstung Vesce wurde nach eingehenden Oberflächenerkundungen loka-

lisiert, bei denen man mindestens 25 vorausgesetzte abgekommene Objekte ermittelte. Die Versuchssonde an einer dieser Mikroörtlichkeiten hielt eine Kulturschicht mit reichem Gehalt an keramischem Bruchmaterial, Kacheln und anderen Gegenständen fest. In typologischer Hinsicht lassen sich hier zwei Horizonte unterscheiden – ein älterer aus dem 13. und 14. Jahrhundert, und ein jüngerer aus dem 15. und 16. Jahrhundert. Relativ häufig war, ähnlich wie in Opočno, mit rot oder weiß gemaltem Dekor verzierte Keramik vertreten. Der jüngere Horizont in der Sonde wurde auch durch den Fund einer weißen Münze aus der Anfangszeit der Herrschaft Ferdinands I. datiert.

Im Falle der unbekannten, vorläufig Doškův kout genannten Örtlichkeit, handelt es sich wahrscheinlich um ein vereinzeltes Objekt, das offenbar die Aufgabe eines Wachpostens an der alten Grenze dreier slawischer Stämme zu erfüllen hatte. Die geborgene Keramik fällt nach ihrer Typologie und Bearbeitungstechnik in das 11. und 12. Jahrhundert.

Die Feste in Čelákovice wurde im Zusammenhang mit ihrem Umbau einer komplexen archäologischen und bauhistorischen Analyse unterzogen. Sie bewies, daß man den Beginn der Existenz dieser Feste schon in das 11. Jahrhundert verlegen kann.

Auf dem abgekommenen Hausberg Toušeň, wo u. a. Kaiser Karl IV. zu weilen pflegte, begann man erst im Jahr 1977 Untersuchungen anzustellen. Die vorläufigen Erkenntnisse bezeugen, daß er in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts entstanden und im 17. Jahrhundert untergegangen ist.

Im großen und ganzen kann man annehmen, daß das etwa 25 km NO von Praha liegende Gebiet seit dem frühen Mittelalter relativ dicht besiedelt gewesen ist. Die ältere Besiedlung knüpfte hier laufend an den ursprünglichen slawischen Horizont an. Im 13. bis 16. Jahrhundert betrug die gegenseitige Entfernung der Dauersiedlungen 1–2 km. Besonders interessant ist diese Tatsache am rechten Ufer des Labeflusses, das angesichts der häufigen Überflutungen und Änderungen des Laufes der beiden Flüsse als weniger geeignet für dauernde Besiedlung gegolten hat. Zur Entvölkerung dieser Gegend und zum Untergang der meisten Örtlichkeiten kam es im Lauf des Dreißigjährigen Kriegs in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts.

Abbildungen und Tabellen

Abb. 1. Plan der untersuchten mittelalterlichen Örtlichkeiten am Zusammenfluß der Labe (Elbe) und Jizera. (1 – Opočno bei Stará Boleslav, 2 – Vesce, 3 – Doškův kout, 4 – Čelákovice-Feste, 5 – Toušeň-Hausberg.)

Abb. 2. Opočno bei Stará Boleslav. Teil des Grundmauerwerks der eigentlichen Feste.

Abb. 3. Opočno bei Stará Boleslav. Blick auf den zugeschütteten Wehrgraben von Westen.

Abb. 4. Weiß gemalte Keramik aus der Örtlichkeit Opočno bei Stará Boleslav.

Abb. 5. Vesce und Doškův kout. Plan der Örtlichkeiten.

Tab. 1. Vesce. Proben des keramischen Bruchmaterials aus den Oberflächensammlungen an den Mikroörtlichkeiten V_1 (1–5) und V_3 (6–10).

Tab. 2. Vesce. Proben des keramischen Bruchmaterials aus Oberflächensammlungen an der Mikroörtlichkeit V_8.

Tab. 3. Vesce. Proben des keramischen Bruchmaterials aus Oberflächensammlungen an den Mikroörtlichkeiten V_{17} (1), V_{19} (2–6), V_{24} (7–8), V_{25} (9–11).

Tab. 4. Vesce. Proben des keramischen Bruchmaterials aus der Sonde an der Mikroörtlichkeit V_7.

Tab. 5. Doškův kout. Proben des keramischen Bruchmaterials aus Oberflächensammlungen.